

■ Ἐπὶ τῇ ἱερᾷ μνήμῃ τοῦ Ὁσίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου (14ῃ Ἰουλίου)

Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης: δύο διαφορετικοὶ δρόμοι, ἓνας κοινὸς σκοπὸς*

Τοῦ Ἀστερίου Ἀργυρίου

«Τὸ ἔργο τοῦ Νικοδήμου εἶναι σημαντικό καὶ πολὺ δικαιολογημένα κατέχει διάσημη θέση στὴν ἱστορία τόσο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ὅσο καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

Η ΕΚΤΙΜΗΣΗ αὐτὴ ἀνήκει στὸν σκανδιναβὸ νεοελληνιστὴ Bozje Knös¹. Ὡστόσο, τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ὁσίου Νικοδήμου δὲν ἀναφέρεται σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς γνωστὲς γενικὲς ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ δὲν καταχωρίζεται σὲ καμιὰ γραμματολογία ἢ ἀνθολογία ἔργων τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας². Ἀπεναντίας, οἱ Ἕλληνες θεολόγοι ἔδειξαν πάντα ιδιαίτερη ἐκτίμηση γιὰ τὴν προσωπικότητα, τὶς γνώσεις καὶ τὴ δράση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ³.

Ὁ συσχετισμὸς τοῦ ὁσίου Νικοδήμου (1749-1809) μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ (1748-1833) φαίνεται, ἴσως, περιέργως καὶ ἐνδέχεται νὰ προκαλέσει δυσθυμίες, ἀντιδράσεις καὶ παρεξηγήσεις καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς· τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐνθέρμων ὀπαδῶν τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὀρισμένων θρησκευτικῶν κύκλων στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἀποφάσισα νὰ δώσω στὴ μικρὴ αὐτὴ μελέτη τὸν τίτλο: *«Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ*

Ἀδαμάντιος Κοραΐς: δύο διαφορετικοὶ δρόμοι, ἓνας κοινὸς σκοπός».

Ἡ πρόθεσή μου νὰ ἐξετάσω τὴν προσφορὰ τοῦ ὀσίου Νικοδήμου στὴν ἀναγέννηση τῆς παιδείας σὲ σχέση μετὰ ἐκείνη τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἐξάρει τὶς ἀναγεννητικὲς προσπάθειες τοῦ ὀσίου ἀνδρὸς καὶ συγχρόνως νὰ ἐπισημάνει τὶς ἰδιαιτερότητες τῆς φύσης καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ θρησκευτικοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος τοῦ ὁποίου προΐσταται ὁ Ἀγιορείτης ἱερομόναχος σὲ σχέση μετὰ τὸ γενικότερο κίνημα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπου προέχει ἡ προσωπικότητα τοῦ Κοραΐ⁴. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐλπίζω νὰ βοηθήσω στὴν ἐξομάλυνση τῶν παρεξηγήσεων ποὺ ἔχουν δημιουργηθεῖ στοὺς κύκλους τῶν ἐρευνητῶν. Γιὰ λόγους συντομίας ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους μεθοδολογικούς, ἡ μελέτη ἐπικεντρώνεται σὲ δύο μόνο πτυχὲς τοῦ ὅλου θέματος καὶ στηρίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στοὺς *Αὐτοσχέδιους στοχασμοὺς*⁵ τοῦ Κοραΐ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὰ διάφορα *Σημειώματα*⁶, ὅσα μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ, ποὺ προτάσσει ὁ ὀσιος Νικόδημος στὰ ἔργα του ἢ στὶς ἐκδόσεις ποὺ ἐπιμελεῖται.

Ὁ ἱστορισμὸς ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς συνισταμένες τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ⁷, κυρίως ὑπὸ τὴν μορφήν ἀνακάλυψης τῆς προγονικῆς δόξας, στροφῆς πρὸς τὶς πολιτισμικὲς ἀξίες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ σταθερῆς βούλησης τῶν Νεοελλήνων νὰ μιμηθοῦν τοὺς ἑνδοξοὺς προγόνους τους. Ἡ τάση αὐτὴ εἶχε βέβαια τὴν ἀφετηρία της στὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ. Οἱ Ἕλληνες στέκονταν ἐκπληκτοὶ καὶ συχνὰ ἔκθαμβοι μπροστὰ στὴ λατρεία τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους, μπροστὰ στὴν περίοπτη, τὴν κεντρικὴ θέση ποὺ εἶχαν πάρει οἱ πολιτισμικὲς ἀξίες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας στὴν παιδεία, στὶς ἐπιστῆμες, στὰ ἔργα λόγου καὶ τέχνης, στὴν πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Εὐρωπαίων.

Στὸ σχῆμα τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ ὁράματος τοῦ Κοραΐ, ἡ μελέτη τῆς σοφίας καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ υἰοθέτηση καὶ ἡ μίμηση ἀπὸ τοὺς Νεοελλήνες τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἀξιῶν τῶν ἀρχαίων προγόνων τους κατεῖχαν τὴν πρώτη θέση. Ἡ εὐημερία τῶν φωτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης εἶχε οἰκοδομηθεῖ πάνω σ' αὐτὲς τὶς ἀρετὲς καὶ ἀξίες. Ἐπομένως, οἱ Νεοελλήνες, ἂν ἤθελαν νὰ πετύχουν τὴ δική τους ἀναγέννηση καὶ εὐημερία, ὄφειλαν νὰ ἀναλάβουν τὴ μετακένωση στὴ γενέτειρα πα-

τρίδα τους όλων αὐτῶν τῶν προγονικῶν ἀρετῶν καὶ ἀξιῶν. Οἱ φωτισμένοι φίλοι τῶν Ἑλλήνων ἐπιθυμοῦσαν καὶ εὖχονταν μιὰ τέτοια μετακένωση, ἐνῶ οἱ συντηρητικοὶ ἐχθροὶ τους τὴν καταπολεμοῦσαν (Α', 188).

Κατὰ τὸν Κοραῖ, θεμέλιο τῆς σκέψης, τῶν ἐπιστημῶν καὶ όλων τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ἡ φιλοσοφία, δηλαδή ὁ ὀρθὸς λόγος. Ἡ φιλοσοφία, γράφει, εἶναι ἡ μητέρα καὶ ἡ χειραγωγὸς όλων τῶν ἐπιστημῶν.

«Ὅθεν ἐλογίσθησαν δικαίως μέρος τῆς Φιλοσοφίας ἡ Ἠθική, ἡ Πολιτική, ἡ Οἰκονομία» (Α', 178).

«Χωρὶς τῆς Φιλοσοφίας κανὲν ἐπιστήμης ἢ τέχνης μέρος, καμμὶὰ πράξις ἀνθρώπινος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθυνθῆ εἰς καλὴν ἐκβασιν, ὥστε οἱ πρόγονοι ἡμῶν ἀνόμαζον Φιλοσοφίαν ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης παιδεύσεως, ἤγουν τὴν θεωρίαν καὶ πράξιν όλων ὁμοῦ τῶν χρησίων εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον» (Α', 179).

«Ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἀλήθεια, ὅθεν ἔχει δύναμιν ἰσόθεον. Ἀφοῦ καμμίαν φορὰν εἰς κανὲν ὅποιονδῆποτε μέρος τοῦ κόσμου ἀναφθῆ τὸ πῦρ αὐτῆς, διαδίδεται καὶ μεταβαίνει ἀπὸ τόπου εἰς τόπον φωτίζουσα» (Α', 189).

Ἐντίθετα,

«Μόλις ἐκίνησεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοὺς πόδας αὐτῆς ἡ Φιλοσοφία, καὶ συνήρπασεν ὡς ἀνεμοστρόβιλος τέχνας, ἐπιστήμας, ἐλευθερίαν, ὅλα τὰ καλὰ καὶ τίμια» (Α', 180-181).

«Τῆς Φιλοσοφίας ἔργον εἶναι νὰ ἐλευθερώνη, ἀνακαλύπτουσα τὰς ἀληθεῖς τῶν πραγμάτων αἰτίας, τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ νὰ τοὺς διδάσκη τὴν ἀρετὴν, ἤγουν τοιαύτην διαγωγὴν χωρὶς τῆς ὁποίας ἤθελεν εἶσθαι ἀνωφελῆς ἡ θρησκεία» (Α', 187).

Ἡ σχέση φιλοσοφίας καὶ θρησκείας ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τὸν Κοραῖ (Α', 178-193).

Πιστεῦει ὅτι ἡ ὑγιὴς φιλοσοφία δὲν ἀντίκειται στὴν ἀληθινὴ θρησκεία. Παρατηρεῖ, π.χ., ὅτι οἱ σοφοὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν σπουδάσει ὅλην τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν (Α', 182).

Ἐπίσης, σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν *Στοχασμῶν* του ὁ Κοραῆς ἀναφέρει σεβάσιμους ἔλληνες κληρικούς καὶ ἱεράρχες τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη, τὸν Οὐγγροβλαχίας Δοσίθεο, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ καὶ ἄλλους, πού, καὶ στὴν ἐποχὴ του, ὄχι μόνο δὲν καταπολεμοῦσαν τὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀγαποῦσαν καὶ ἐργάζονταν μὲ ὅλες τους τὶς δυνάμεις γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους.

«Τὴν Φιλοσοφίαν μόνον αἱ ψευδεῖς θρησκείαι ἔχουν δίκαιον νὰ ἀποστρέφονται» (Α', 186), γράφει χαρακτηριστικά. *«Ἐὰν ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν ὀνομάζεται πατὴρ τῶν φώτων, Λόγος, Σοφία, ὁ κατὰ τῆς Φιλοσοφίας πόλεμος εἶναι βέβαια πόλεμος Τιτανικός, ἀντίθεος»* (Α', 197).

Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἔλληνες λογίους καὶ κληρικούς καταπολεμοῦν τὴ φιλοσοφία ἢ δὲν γνωρίζουν τί εἶναι ἀληθῆς φιλοσοφία ἢ ἔχουν λόγους προσωπικούς νὰ τὴν καταπολεμοῦν (Α', 319-320).

Εἶναι αὐτοὶ

«εἰς τοὺς ὁποίους ἔγινεν ἀληθινὸν πλοῦτου καὶ τιμῆς μεταλλεῖον ἢ βαρβαρότης τοῦ Γένους» (Α', 550).

εἶναι αὐτοὶ οἱ ὅποιοι

«φοβοῦνται ὅτι ἐλευθερούμενον τὸ Γένος ἀπὸ τὴν ἀπαιδευσίαν καὶ τὴν δεισιδαιμονίαν θὰ παύσῃ νὰ τοὺς ἔχη ὡς ὁδηγοὺς καὶ ἡγέτας του».

Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ

«ταράσσονται εἰς τοῦ λύχνου τῆς Φιλοσοφίας τὸ φῶς, διότι ἐπιθυμοῦν τοὺς Ἕλληνας ἀγραμμάτους καὶ τυφλοὺς διὰ νὰ τοὺς δοξολογοῦν ὡς ὁδηγούς» (Α', 325)⁸.

Ἐπιδιώκουν νὰ διαιωνίσουν τὸ παλαιὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα

«τὰ καλὰ γραμματικά»⁹, ὅπως λένε «ὅ,τι ἐδιδάσκετο τὸ Γένος ἀπὸ τῆς δουλώσεώς του καὶ εἰς τὰ ὅποια τὸ Γένος χρεωστεῖ τὴν δούλωσίν του καὶ τὰς ἐκ τῆς δουλώσεως πολυχρονίους αὐτοῦ συμφοράς» (Α', 321).

Γιὰ τὸ λόγῳ αὐτό,

«ὄσοι σπουδάζουν νὰ δείξωσιν ὅτι αἱ δοξάζουσαι τὰ φωτισμένα ἔθνη ἐπιστῆμαι εἶναι βλάβης, ὄχι ὠφελείας πρόξενoi, τὸ Γένος πρέπει νὰ τοὺς στοχάζεται ὡς ἐχθρούς, καὶ τὰς κατὰ τῆς Φιλοσοφίας σκοτεινὰς καὶ μωρολόγους αὐτῶν διατριβάς, ὡς τοσαύτας βλασφημίας κατὰ τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶναι ἡ πηγὴ πάσης σοφίας» (Α΄, 320).

Μιὰ ἄλλη βασικὴ ιδέα τῆς ὅλης σκέψης καὶ πράξης τοῦ Κοραῆ εἶναι ὅτι ἡ τυραννία τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ ἔλλειψη παιδείας ἢ ἓνα ἄθλιο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὀδήγησαν τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων σὲ μιὰ κατάσταση ὀλοκληρωτικῆς σχεδὸν βαρβαρότητας, κατάσταση ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ Γένος ἄρχισε νὰ ἀνακάμπτει τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα χάρις στὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ιδεῶν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης (Α΄, 178-191). Τὸ ἀναγεννητικὸ αὐτὸ κίνημα ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ, νὰ ἐπιταχυνθεῖ καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ σ' ὀλόκληρη τὴν ὑπόδουλη Ὁρθοδοξία. Πολλαπλασιασμὸς τῶν σχολείων, διδάσκαλοι φωτισμένοι ποὺ θὰ ἔχουν σπουδάσει στὴν Εὐρώπη, νέες μέθοδοι διδασκαλίας, μεταφράσεις συγγραμμάτων τῶν φωτισμένων Εὐρωπαίων ἢ συγγραφή τούτων ἀπὸ φωτισμένους Ἕλληνες διδασκάλους, ἐμπλουτισμὸς τῶν σχολείων, τῶν κοινοτήτων καὶ τῶν Μητροπόλεων μὲ βιβλιοθήκες κατάλληλες πρὸς φωτισμὸν τῶν μαθητῶν, τοῦ κλήρου καὶ γενικὰ τῶν Ἑλλήνων, ὑποτροφίες γιὰ ἄπορους μαθητὲς ποὺ θὰ σπουδάσουν στὰ νεωτερικὰ τῶν Ἑλλήνων σχολεῖα ἢ στὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης, συνιστοῦν τὰ κυριότερα μέσα πρὸς ἐπίτευξη τοῦ ἀναγεννητικοῦ αὐτοῦ προγράμματος. Μόνον κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ Ἕλληνες θὰ μπορέσουν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἄθλια βαρβαρότητα, νὰ ἐπανακτήσουν τὴν ἀληθινὴ ἐλευθερία, τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους καὶ τὴ δημιουργία κράτους φωτισμένου καὶ δημοκρατικοῦ¹⁰. Οἱ ἐκκλήσεις πρὸς τὶς κοινότητες, τοὺς προύχοντες καὶ τὸν ἀνώτερο κλῆρο νὰ συνδράμουν οικονομικὰ καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ τους βούληση στὴν ἀνακαίνιση τῆς πατρίδας τους· πρὸς τοὺς λογίους νὰ μεταφράσουν ἢ νὰ συγγράψουν τὰ κατάλληλα βιβλία· πρὸς τοὺς εὐρωπαίους σοφοὺς νὰ δωρίσουν τὰ συγγράμματά τους στὶς βιβλιοθήκες τῶν ἑλληνικῶν σχολείων· πρὸς τὴ σπουδάζουσα νεολαία νὰ ἀποκτήσει καὶ νὰ καλλιεργήσει τὶς ἐπιστῆμες τῆς φωτισμένης Εὐρώπης· οἱ ἐκκλήσεις αὐτὲς εἶναι πολυά-

ριθμες καὶ συχνὰ παθητικές¹¹, ὅπως εἶναι ἐμπαθεῖς καὶ δριμύτατες οἱ ἐπιθέσεις του κατὰ τῆς «*μικρᾶς μερίδος*» ἐκείνων ποὺ ἀντιδροῦν στὸ ἀναγεννητικὸ κίνημα καὶ προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν τὸ Γένος σὲ κατάσταση βαρβαρότητας, προφασιζόμενοι τὴ διαφύλαξη τῆς παράδοσης καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως¹².

Στὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ ὁράματος τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν πρώτη, τὴν κεντρικὴ θέση κατέχει, ὅπως εἶπαμε, ἡ μετακένωση τῆς σοφίας καὶ τῶν ἀρετῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴ γενέτειρα πατρίδα τους, μετακένωση στὴν ὁποία ἀφιερώνει μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες σελίδες τῶν *Στοχασμῶν*¹³. Ἄλλωστε ἡ ἀπόφασή του νὰ ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ του καὶ τὶς γνώσεις τους στὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων, γιὰ νὰ τοὺς καταστήσει προσιτοὺς στοὺς Ἕλληνες καὶ στὴ σπουδάζουσα νεολαία τῶν ἀπανταχοῦ ἐλληνικῶν σχολείων, ἀποσκοποῦσε σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μετακένωση. Οἱ *Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί* ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη ἡ περὶ παιδείας καὶ ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων συγγραφικὴ παραγωγή του ἐπεδίωκαν νὰ πείσουν τοὺς συμπατριῶτες του νὰ ἐνστερνιστοῦν τὶς ιδέες του καὶ τὸ πρόγραμμά του¹⁴.

Ἡ θεώρηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς ιδέες των γάλλων Ἐγκυκλοπαιδιστῶν καὶ τῶν εὐρωπαϊῶν Διαφωτιστῶν γενικότερα, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ μεσαιωνικὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης ἦταν περίοδος ὀπισθοδρόμησης, σκοταδισμού καὶ βαρβαρότητας. Ἔτσι, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνασυνδέσει τοὺς Νεοέλληνες μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους, ὁ Κοραῆς τοὺς ἀποκόπτει καὶ τοὺς ἀποξενώνει ἀπὸ ἓνα μεγάλο, πλούσιο καὶ περίλαμπρο κομμάτι τοῦ ἱστορικοῦ τους γίνεσθαι, τῶν πνευματικῶν τους ἐπιτευγμάτων καὶ ἀξιών. Σχολιάζοντας τὴν τάση αὐτῆ, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς παρατηρεῖ ὅτι

«οἱ ἀπόγονοι πλησιάζουν τοὺς προγόνους καὶ τείνουν νὰ ἐνωθοῦν μαζί τους χωρὶς νὰ ἀναζητοῦν ὅποιονδήποτε ἐνδιάμεσο κρίκο»¹⁵.

Ἔτσι

«ἡ διαχρονικὴ ἐνότητα παρουσίαζε μιὰ δυσκολία: ὑπῆρχε τὸ κενὸ τοῦ Βυζαντίου ποὺ ἔπρεπε νὰ καλυφθεῖ,

ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ συνέχεια ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ στὸ παρόν»¹⁶.

Τὸ θρησκευτικὸ ἀναγεννητικὸ κίνημα, ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν Ἄθωνα ὁ Μακάριος Νοταρᾶς, ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ οἱ συνεργάτες τους, ἐρχόταν νὰ ἐπισημάνει τὰ ἀλλοτριωτικὰ ἀποτελέσματα ἐνὸς τέτοιου «κενοῦ» καὶ νὰ προσθέσει τὸν «*συνδυατικὸ κρίκο*» ἐκεῖνον, χωρὶς τὸν ὁποῖο τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων θὰ ἔχανε τὴν ἱστορική, πολιτισμική καὶ πνευματικὴ του ἐνότητα καὶ ἀκεραιότητα. Πρὶν ὅμως μιλήσουμε γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος στὸ καίριο αὐτὸ σημεῖο, δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἄσκοπο νὰ ἀποκαταστήσουμε μερικὲς ἀλήθειες σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς σχέσεις τοῦ ὁσίου Νικοδήμου μὲ τὸ κίνημα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Κατὰ πρῶτο λόγο, ὁ Ἄθωνίτης ἱερομόναχος οὔτε ἀγνοοῦσε οὔτε περιφρονοῦσε τὴ σοφία, τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς πολιτισμικὲς ἀξίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Σ' ὅλα του τὰ ἔργα, ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ θρησκευτικὰ, ἀναφαίνεται ἡ μεγάλη του ἐλληνομάθεια καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ λόγου του: Συνεχεῖς ἀναφορὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, παραθέσεις γνωμῶν καὶ στίχων τους, τήρηση τῶν κανόνων τοῦ λόγου ποὺ ἐκεῖνοι εἶχαν θεσπίσει, καλλιέργεια τοῦ δικοῦ του λόγου. Ἀναφέρω σὰν ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τὸ Προοίμιον τοῦ Πηδαλίου. Παραθέτω ἐπίσης μιὰ χαρακτηριστικὴ φράση τοῦ ἐξαδέλφου του, τοῦ Εὐρίπου (Εὐβοίας) Ἱεροθέου, ὁ ὁποῖος γράφει:

«Ἄλλὰ τίς ἂν μοι δοίη τὴν Ἡροδότου γλυκύτητα καὶ τὴν Ἀριστείδου πυκνότητα, ὥστε κατ' ἀξίαν θαυμάσαι τῆς καλῆς σου ἐπιστολῆς τὴν ἐλικώνειον καλλιέργειαν, τοῦ ἑλληνισμοῦ τὴν ἰδέαν [...], τὰς ἀττικὰς χάριτας;»¹⁷.

Ὁ λόγος τοῦ ὁσίου Νικοδήμου εἶναι ὄντως λόγος καλλιτεπῆς, γλαφυρός, χαριτωμένος, γεμάτος δροσιὰ καὶ ζωντάνια.

Κατὰ δεῦτερο λόγο, ὁ ὅσιος Νικόδημος οὔτε ἀγνοοῦσε οὔτε περιφρονοῦσε τὸ ἀναγεννητικὸ κίνημα τῆς ἐποχῆς του. Τὶς λέξεις ἀναγέννησις, ἀνακαίνησις, φωτισμός, φῶτα κ.λπ., τὶς συναντᾶμε συχνὰ στὰ γραπτὰ του¹⁸. Διαισθάνεται τὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν, ζεῖ τὸν πολλαπλασιασμό τῶν σχολείων καὶ τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς, γνωρίζει τὴν καταπληκτικὴ ἄνοδο τῆς παιδείας καὶ τὴ δίψα τῶν ἀνθρώπων γιὰ μάθησι. Καὶ ἀκριβῶς, ἡ τάση ἐπιστροφῆς στὶς προ-

γονικὲς ρίζες τὸν ὠθεῖ νὰ προσανατολίσει τοὺς ὀρθοδόξους πρὸς τὶς προγονικὲς ρίζες ποὺ εἶναι οἱ ἀστείρευτες πηγὲς τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ μεγάλη ἐκδοτικὴ κίνησις τῆς ἐποχῆς διευκολύνει τὰ μέγιστα καὶ τὴ δική του ἐκδοτικὴ προσπάθεια. Οἱ ἐκδόσεις τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν βίων τῶν ἀγίων καὶ τῶν μαρτύρων, τῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ τῶν ἱερῶν κανόνων, τὰ διάφορα πνευματικὰ ἐγχειρίδια καλύπτουν ὅλο τὸ φάσμα τῆς σοφίας, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ὁρθοδοξίας. Καὶ οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς ἐκπονοῦνται σύμφωνα μὲ τὶς σύγχρονες μεθόδους κριτικῆς ἔκδοσης τῶν κειμένων ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ σοφοὶ φιλόλογοι τῆς Εὐρώπης. Συλλογὴ καὶ σύγκρισις χειρογράφων, φιλολογικὰ σχόλια, παρατηρήσεις διάφορες. Θὰ ἀναφέρω ἓνα μόνο παράδειγμα, τὴν ἔκδοσις τοῦ Πηδαλίου, τὰ σχόλια ποὺ τὸ συνοδεύουν καὶ τὶς παρατηρήσεις ποὺ προτάσσει σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάγκη ὀρθῆς, κριτικῆς ἔκδοσης, τὴν ἀνάγκη σύναξίς τους «κατὰ συμφωνίαν», δηλαδὴ κατὰ τὸ περιεχόμενον, τὴν ἀνάγκη παντὸς εἶδους ἐπεξηγήσεων καὶ τῶν ἀπαραιτήτων φιλολογικῶν σχολίων¹⁹. Στὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ εἶναι καθαρὰ φιλολογικόν, ὁ Ἀθωνίτης ἱερομόναχος δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτα σὲ σχέσιν μὲ τοὺς φιλόλογους τῆς ἐποχῆς του.

Κατὰ τρίτον λόγον, ὁ ὁσίου Νικόδημος δὲν ἀγνοοῦσε ἐπίσης ὅτι οἱ καιροὶ ἐπέιγονται, ὅτι ἡ δίψα γιὰ μάθησις εἶναι μεγάλη καὶ ὅτι οἱ λόγοι ὀφείλουσαν νὰ προσφέρουν στοὺς συμπατριῶτες τοὺς τὴν πνευματικὴν τροφήν ποὺ χρειάζονται «εἰς γλῶσσαν ἀπλήν», κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, ζωντανὴ καὶ ἔλκυστικὴ. Ὅλα σχεδὸν τὰ προσωπικὰ συγγράμματα ἢ κείμενα τοῦ Νικοδήμου ποὺ ἀπευθύνονται σ' ἓνα εὐρύτερον κοινὸ εἶναι γραμμένα στὴν ἀπλή ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς του. Κι ἀκόμα φροντίζει νὰ μεταγλωττίσει στὴ γλῶσσα αὐτὴ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιτίθεται μάλιστα μὲ ἀσυνήθιστη δριμύτητα ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἀρνοῦνται στοὺς Νεοέλληνες τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν κι αὐτοὶ στὴ δική τους γλῶσσα τὰ ἱερὰ κείμενα, ὥστε νὰ τὰ κατανοοῦν, ὅπως αὐτὸ συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους χριστιανικοὺς λαοὺς²⁰. Κι ἀκόμα, στὶς πολυπληθεῖς μεταφράσεις ξένων φιλοσοφικῶν, ἱστορικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων, ὁ Νικόδημος ἀπαντᾷ μὲ τὶς δικές του μεταφράσεις καὶ προσαρμογὰς στὴν ὀρθόδοξη πραγματικότητα ἔργων ἀντιπροσωπευτικῶν τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν Καθολικῶν, χωρὶς νὰ τὸν ἀπασχολεῖ ἡ ἑτερόδοξη προέλευσίς τους.

Κατὰ τέταρτο, τέλος, λόγο, ὁ ὅσιος Νικόδημος δὲν ἀγνοοῦσε τὴ γενικὴ τάση τῆς ἐποχῆς του ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν νεωτερικῶν ἐπιστημῶν στὸ ἀνακαινιστικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ὡς μόνων δυνάμεων ἱκανῶν νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσουν στὴν εὐνομία καὶ στὴν εὐημερία τῶν φωτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης. Γνώριζε ἀσφαλῶς πολὺ καλὰ ὅλες τὶς σχετικὲς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς. Ὅμως ὁ Ἄγιορείτης ἱερομόναχος, θρεμμένος μέσα στὴν ἑλληνορθόδοξη βυζαντινὴ παράδοση, εἶχε μιὰ διαφορετικὴ ἰδέα τόσο γιὰ τὶς πολιτισμικὲς ἀξίες ὅσο καὶ γιὰ τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τῶν συμπατριωτῶν του. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιδόθηκε σ' ἓνα τόσο μεγάλο ἀνακαινιστικὸ καὶ παιδευτικὸ ἔργο. Ὅμως τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ ὀσίου Νικοδήμου ξεκινοῦσε ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων κι ἀκολουθοῦσε ἓναν διαφορετικὸ δρόμο. Καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο ἔγκειται ἡ διαφορὰ καὶ ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ θρησκευτικοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος σὲ σχέση μὲ τὸ γενικότερο κίνημα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Αὐτὸ ἔχει βασικὴ σημασία, γιὰτὶ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ δράσης τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἄγιορείτη καὶ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ ὅσιος Νικόδημος δὲν ἀρνιόταν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀναγέννησης τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, φρονοῦσε ὅμως ὅτι ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ ὀφείλε νὰ ἀκολουθήσει ἓναν διαφορετικὸ δρόμο, νὰ χρησιμοποιήσει ἄλλα πνευματικὰ ὄπλα.

Τὸ *Προοίμιον τῶν Πνευματικῶν Γυμνασμάτων*²¹ διαπραγματεύεται περὶ τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴν κίνηση τῶν τριῶν τάξεων τῶν δημιουργημάτων, νοητῆς, φυσικῆς καὶ ἀνθρωπίνης, καὶ παραθέτει πληθῶρα ὀνομάτων καὶ γνωμῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ θύραθεν σοφῶν. Τὸ θέμα αὐτό, ἀναπτύσσεται διεξοδικότερα στὸ *Προοίμιον τοῦ Εὐεργετινοῦ*²² καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ ὀσίου ἀνδρὸς στὶς τάσεις καὶ τὴ φιλοσοφικὴ ἀδολεσχία τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ δημιουργήσας τὸ σύμπαν Θεός, «ὁ κοσμογόνος Νοῦς» (σ. 13), ὄρισε νὰ κυβερνᾶται τοῦτο διὰ νόμων. Ὁλόκληρο τὸ σύμπαν πειθαρχεῖ στοὺς νόμους στοὺς ὁποίους τάχτηκε. Ὁ λογικὸς ἄνθρωπος κυβερνᾶται ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ μπορεῖ διὰ τοῦ λογικοῦ του νὰ διακρίνει τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ κακό. Ὅμως

«ὁ ἄνθρωπος ἐξετράπη τῆς τοῦ ἐνσπαρέντος ὀρθοῦ

λόγου εὐθύτητος καὶ παθῶν μυριοπτῶτων κατέστη δημιουργός. Ὅθεν ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς τοὺς ἠθικοὺς καὶ προκαταρκτικοὺς ἐκείνους ἀνακαλεῖται θεσμούς. Καὶ δὴ τὴν ἠθικὴν τοῦ Εὐαγγελίου φιλοσοφίαν κανόνσι γενικωτέροις καὶ ὄροις τῶν προτέρων ὑπερκάλους ἐξωράϊσεν» (σ. 13).

Ἐκτοτε οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι ἀκολουθοῦν τοὺς προκαταρκτικοὺς θεσμούς, ἐνῶ

«οἱ ἔνθεοι προσκολλῶνται εἰς τὰς ἀνωτέρας εὐαγγελικὰς προσταγὰς» (σ. 13).

Καὶ ἐνῶ οὕτως ἔχουν τὰ πράγματα,

«ἄλλοι μὲν [...] περὶ ἄλλ' ἅττα τῆς φιλοσοφίας εἶδη σχολάζουσι (τὰ Μαθηματικά, τὴ Φυσικὴ, τὴ Μεταφυσικὴ) καὶ τοῖς ἐγκυκλίοις τῶν γραμματικῶν μαθήμασι τὸν ἅπαντα κατατρίβουσι βίον, τοῦ δὲ ἠθικοῦ καίτοι ἀναγκαιοτέρου καὶ τῆ τάξει τῶν λοιπῶν πρωτεύοντος, λίαν ἀμελῶς ἔχουσι» (σ. 14).

Μελετοῦν τὴν εὐαρμοστίαν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων,

«ὅπως δὲ ἑαυτοὺς διὰ τῆς τῶν ἠθῶν εὐκοσμίας ρυθμίσωσι [...] πάνυ ὀλίγοι σπουδάζουσι» (σ. 14).

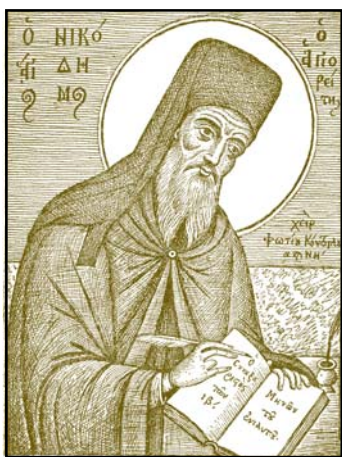
Ἀντίθετα, οἱ ὅσοι πατέρες τοὺς

«περὶ ἀρετῶν νόμους δίκην ἀρχῶν πρωτίστων τῆς ἰδίας προστησάμενοι Φιλοσοφίας καὶ τούτοις νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἐμμελετήσαντες» (σ. 14), φρόντισαν πρῶτα γιὰ τὴν Ἠθικὴ Φιλοσοφία καὶ ὕστερα ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ ἄλλα εἶδη τῆς φιλοσοφίας. «Καθάπερ οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐσχολακότες μυρίαὶ μὲν μηχαναῖς, πολλοῖς δ' ὅσοις πειράμασι καὶ χημικαῖς ἀναλύσεσι καὶ ταῖς τῶν πολλῶν αἰῶνων πολυειδέσει βασιάνοις ἐξακριβοῦσι τῶν σωμάτων τὰ ιδιώματα, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οὗτοι διὰ μυρίων πειρασμῶν καὶ μακρυτάτων ἐτῶν [...], ναὶ μὴν καὶ τῆ ὁδηγία τοῦ φωτίζοντος Πνεύματος, τὰ βάθη τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας ἀνακαλύψαντες [...], καὶ τίνα μὲν τὰ πάθη τὰ γενικά τε καὶ εἰδικά, τίνα δ' αὖ τὰ σωματικά, ψυχικά τε

καὶ νοερά· καὶ πῶς ἂν τις τούτων ῥαδίως ἀπαλλαχθεῖη· καὶ ἵνα συνελὼν εἴπω, πάνθ' ὅσα τελοῦν οἶδε τὸν κατὰ Χριστὸν ἄνθρωπον ἐπὶ λεπτοῦ ἑρμηνεύουσι» (σ. 14-15).

Ἐπὶ πλέον, οἱ ὅσιοι πατέρες ἀνεδείχθησαν αὐτοὶ πρῶτοι ἐνάρετοι, δοξάζοντες ἔτσι τὸν Θεὸ μὲ τὰ καλὰ τους ἔργα καὶ τὶς ἀρετὲς τους,

«μετέδωκαν δὲ καὶ ἡμῖν ὡς ἀγαθοῖς τραπεζίταις διὰ τῶν ἑαυτῶν συγγραμμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς τῶν ἀρετῶν γνώσεως» (σ. 14).

Σ' αὐτὸ τὸ καίριο σημεῖο ἔγκειται ἡ πρώτη μεγάλη διαφορὰ καὶ ἰδιαιτερότητα τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ. Ὁ ὅσιος Νικόδημος δὲν ἀγνοεῖ τὴν θύραθεν φιλοσοφία, οὔτε ἀντιτίθεται σ' αὐτήν, τοποθετεῖ ὅμως τὸν κοσμογόνον Νοῦν, τὸν Θεάνθρωπον Ἰησοῦν, τὸν ζωογόνον καὶ ζωοποιὸν Λόγον, πάνω ἀπὸ τὸν ἰσόθεο ὀρθὸ Λόγο τῶν Διαφωτιστῶν. Δὲν περιφρονεῖ τὶς ἄλλες ἐπιστήμες, φρονεῖ ὅμως ὅτι ἡ εὐαγγελικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ θεράποντές της, οἱ ὅσιοι πα-

τέρες προΐστανται καὶ ὑπερτεροῦν. Ἄντὶ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας προτιμᾷ τὴν «κατὰ Χριστὸν φιλοσοφίαν», οἱ δικοὶ του φιλόσοφοι εἶναι οἱ νηπτικοὶ πατέρες²³. Γι' αὐτὸ καί, μιλώντας γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Εὐεργετινοῦ*, ἀναφωνεῖ:

«Τούτου τοιγαροῦν (τοῦ Εὐεργετινοῦ) τοῦ ἀκριβεστάτου ὄρου τῶν ἀρετῶν, τοῦ τῆς ἀπαθείας διδασκαλείου, τοῦ γηραλέου τῶν σοφῶν πατέρων φρονήματος, τῶν πρεσβευτικῶν συμβουλῶν τοῦ σεμνοῦ διηγήματος, καὶ ἐνὶ λόγῳ τοῦ τῶν ἠθικῶν ἀγαθῶν ἀπάντων ἀπαξαπλῶς ταμείου, ἀρτίως εἰς φῶς ἐξενηνεγμένου, σιγήτωσαν Σόλωνες, ρεῖτωσαν Λυκοῦργοι, ἐγκαταλειπέσθωσαν Σωκράται, κρυβήτωσαν Ἀριστοτέλεις καὶ Πλάτωνες καὶ ὅσοι δὴ τινες ἄλλοι τῶν θύραθεν, ἢ νῦν ἢ πρότερον περὶ ἠθικῶν ἀρετῶν συνεγράψαντο, ἅπαντες ὡς ἀπὸ συνθήματος τῶν πρεσβείων τῇ βίβλῳ παραχωρεῖτωσαν· ὅτι τοῦ τῆς

ἠθικῆς τέλους πόρρω πλανηθέντες (φημί δὴ τοῦ ὄντως καλοῦ), οὗ τὸν Θεὸν καὶ μόνον ἀκρότατον ὄντα τῶν ἀγαθῶν καὶ πρὸς ὃν ἀρετὴ πᾶσα ἰθυνομένη μισθοῦ ἀξιούται, τῆς οἰκείας φιλοσοφίας ἔσχον συμπεράσματα, ἀλλὰ τὸ κατὰ φύσιν πρόσκαιρον ἀγαθόν· τοῦ δὲ τέλους ἀποτυχόντες, δήλον ὅτι οὐδὲ ἀρετὰς ἀληθεῖς ἐκδιδάσκουσιν, εἴπερ ἀπὸ τοῦ τέλους κατ' αὐτοὺς πᾶσα ἕξις εἰδοποιεῖται» (σ. 15)²⁴.

Διαφορὰ λοιπὸν ἐκτίμησης τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτευγμάτων, τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀναγκῶν, διαφορὰ ἢ ὁποῖα καθορίζει τις ἀνακαινιστικὴ προσπάθεια τοῦ ὀσίου Νικοδήμου καὶ ὀριοθετεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος, ποῦ μαζί με τὸν Μακάριο Νοταρᾶ καὶ τοὺς συνεργάτες του ἀναλαμβάνει.

Τὸ δεῦτερον σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς διαφέρουν ριζικὰ εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἐκτίμησός τους σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν κατάστασιν τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς συμμεριζόταν ὄχι μόνον τὴν περὶ Μεσαίωνος ἀντιλήψεις τῶν εὐρωπαϊκῶν Διαφωτιστῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐντελῶς ἀρνητικὴ εἰκόνα ποῦ εἶχε σχηματίσει καὶ κυκλοφοροῦσε ἡ Εὐρώπη γιὰ τοὺς Νεοέλληνες. Οἱ σύγχρονοί τους Ἕλληνες, ζῶντας αἰῶνες τώρα κάτω ἀπὸ μιὰ διπλὴ τυραννία, πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ, καὶ ἔχοντας ἀποβάλλει κάθε ἔννοια ἀρετῆς τῶν ἀρχαίων προγόνων τους, βρῖσκονταν σὲ μιὰ κατάστασιν ἀθλιότητος καὶ ἀληθινῆς βαρβαρότητας. Ὁ Κοραῆς λυπεῖται εἰλικρινὰ γιὰ τὴν κατάστασιν αὐτὴ καὶ πιστεύει ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν διπλὴ τυραννία τους καὶ θὰ ἀναχθοῦν στὴν τάξιν τῶν φωτισμένων ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης, ὅταν θὰ πετύχουν τὴν μετακένωσιν τῆς προγονικῆς σοφίας καὶ θὰ κάνουν κτῆμα τους τὴν ἐπιστῆμιν καὶ τὴν ἰδέαν τοῦ Διαφωτισμοῦ²⁵. Ἡ ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Bartholy²⁶ τὸν πληγώνει βαθιὰ καὶ ἐκδηλώνει ὅλη του τὴν ἀγανάκτησιν ἐναντίον τοῦ συγγραφέα τῆς *Ἀντιφώνησης*²⁷, πάνω στὴν ὁποῖα ὁ γερμανὸς ἀνθέλληνας συγγραφέας στήριζε τὴν περὶ Νεοελλήνων ἀρνητικὴν θέσιν του, ὅπως εἶχε κάνει λίγα χρόνια νωρίτερα καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς *Πατρικῆς διδασκαλίας*²⁸ τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Στὴν εἰσήγησίν του πρὸς τὴν Κοινότητα τῶν Παρατηρητῶν τοῦ Ἀνθρώπου (06-01-1803), προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ συμπατριῶτες του, κληρὸς καὶ λαὸς μαζί,

εἶχαν ἤδη πάρει τὸ δρόμο τῶν Φώτων καὶ ὅτι οἱ πολέμιοι τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Γένους ἦσαν «*μικρὸν μόνον μερίδιον*»²⁹.

Ζώντας μέσα σὲ μιὰ διαφορετικὴ πραγματικότητα, τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς καὶ ἀγωνιζομένης Ἐκκλησίας, τῆς κοινῆς τῶν ἀγίων καὶ τῶν μαρτύρων, ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ἔχει μιὰ ἄλλη θεώρηση τῶν πραγμάτων. Ἔχει βέβαια πλήρη συνείδηση τῶν δυσκόλων συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὴν ὁποῖα ζεῖ τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα. Ὡστόσο ἡ Ἐκκλησία εἶναι σῶμα Χριστοῦ, ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς καὶ μὲ τὴν ἀγία καὶ ζωοδόχο παράδοσή της, καθοδηγούμενη καὶ φωτιζόμενη στὴν ἱστορικὴ τῆς πορεία ἀπὸ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Καὶ μιὰ τέτοια ἐκκλησιολογικὴ ἀντίληψη τῆς κοινῆς ἀποκλείει κάθε ἰδέα διακοπῆς τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ ἐκβαρβαρισμοῦ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν κατάσταση τῶν ὀρθοδόξων τῆς ἐποχῆς του ὁ ὁσῖος Νικόδημος τὴν διατυπώνει κατὰ τρόπο θαυμάσιο στὸ *Προοίμιον τοῦ Νέου Μαρτυρολογίου*³⁰.

«Πῶς δὲν εἶναι πρέπον νὰ εὐχαριστῆ τινὰς τὸν Θεὸν βλέποντας ὑποκάτω εἰς τὸν σκληρὸν ζυγὸν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν νῦν κρατούντων τόσους ἀθλητάς; [...] Πῶς δὲν εἶναι δίκαιον νὰ δοξολογῆ τινὰς μυριάκις τὸν Κύριον βλέποντας διὰ τοῦ παρόντος βιβλιαρίου ὅτι καὶ τῶρα εἰς τοὺς δικούς μας καιροὺς ἀνατέλλουν ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου εἰς τὸ νοητὸν τῆς Ἐκκλησίας στερέωμα, ὡς ἂν ἄλλοι νεοφανεῖς ἀστέραι καὶ κομήται, νέοι ἀθληταὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ στρατιῶται ἀήττητοι καὶ λάμπουσιν ὅλων τῶν ὀρθοδόξων τὸ πλήρωμα μὲ τὰς γλυκυτάτας ἀκτῖνας τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ θανάτου τους;» (σ. 9).

«Εἰ δὲ καὶ ἐρωτᾷ τινὰς διὰ ποίαν αἰτίαν ἠδύδκησεν ὁ Θεὸς νὰ γίνωνται οὗτοι οἱ Νέοι Μάρτυρες εἰς τοὺς τωρινούς καιρούς; Ἀποκρίνομαι διὰ πέντε τινά: α) Διὰ νὰ εἶναι ἀνακαινισμὸς ὅλης τῆς ὀρθοδόξου πίστεως [...] γ) Διὰ νὰ εἶναι δόξα μὲν καὶ καύχημα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔλεγχος δὲ καὶ κατασχύνη τῶν ἑτεροδόξων» [...] (σ. 10). «Οἱ νεοφανεῖς οὗτοι μάρτυρες ἐνδυμανῶνουν ἐν ταυτῷ καὶ ἀναθάλλουσι καὶ ἀνακαινίζουσι τὴν ἀδυνα-

*τισμένην, τὴν μεμαραμένην καὶ γηραλέαν πίστιν τῶν τω-
ρινῶν χριστιανῶν» (σ. 10).*

Οἱ Νεομάρτυρες

*«δὲν εἶναι κατώτεροι ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς μάρτυρας,
οὔτε κατὰ τὴν πρὸς τοὺς τυράννους παρρησίαν, οὔτε
κατὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως, οὔτε κατὰ τὰ μαρτύρι-
α, οὔτε κατὰ τὰ σημεῖα καὶ θαύματα· ἀλλὰ κατὰ πάντα
ταῦτα συνερίζονται μὲ ἐκείνους» (σ. 12).*

*«Ἐντεῦθεν βεβαιοῦται πῶς αὐτὴ ἡ κατηγορουμένη ὡς
στεῖρα καὶ ἔρημος, ἔτεκεν ἀληθῶς τώρα ἐπτά, ὡς ἡ Ἄν-
να, καὶ πολλὰ τὰ τέκνα αὐτῆς ἐγένοντο, οἱ νέοι, λέγω,
αὐτῆς Ἁγιοί τε καὶ Μάρτυρες» (σ. 13).*

*«Ἦ νεοὶ τοῦ Χριστοῦ ἀθληταὶ καὶ μάρτυρες [...], ἐσεῖς
ἀληθῶς εἴστε ὁ ἀνακαινισμὸς ὅλης τῆς ὀρθοδόξου πίστε-
ως [...], ἐσεῖς εἴσθε αἱ ἀπαρχαὶ καὶ τὰ πρωτογεννήματα
τῆς ἐδικῆς μας φύσεως [...]. Ἀνάμεσα εἰς τὴν βαθεῖαν
ταύτην νύκτα τῆς αἰχμαλωσίας, μὲ τὰς ἀκτῖνας τοῦ μαρ-
τυρίου σας, λάμπετε εἰς τὰς διανοίας τῶν ὀρθοδόξων
τρανώτερα τὸ φῶς τῆς θεογνωσίας» (σσ. 22-23).*

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ ὅσα λέγει ὁ ὄσιος Νικόδημος γιὰ τοὺς Νεο-
μάρτυρες, ἰσχύουν, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος³¹, καὶ γιὰ τοὺς Νέ-
ους Ἁγίους τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τὸ ἐγκώμιο ποῦ τοὺς πλέκει
εἶναι συγκινητικό, εἶναι ἓνα ἀληθινὸ ἀριστούργημα τοῦ λόγου. Παίρ-
νει ὅμως μιὰ ἄλλη διάσταση, μιὰν ἄλλη βαθύτητα, μιὰ ιδιαίτερα
ἐνδιαφέρουσα ἐπικαιρότητα, ὅταν τὸ μελετοῦμε ὑπὸ τὸ φῶς καὶ σὲ
σχέση μὲ τὶς περὶ ἀνακαινισμοῦ καὶ φώτων τῶν Ἑλλήνων δεσπό-
ζουσες τότε ιδέες, ὅταν τὸ τοποθετοῦμε μέσα στὸ σχῆμα καὶ τὴν
ιδεολογία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἶναι ἡ σθεναρὰ καὶ ζῶσα
ἀπάντηση τῆς Ὀρθοδοξίας στὶς περὶ βαρβαρότητας καὶ ἀρχαιολα-
τρίας δοξασίες τοῦ Κοραΐ καὶ τῶν συνιδεατῶν του, Ἑλλήνων καὶ
Εὐρωπαίων. Ἡ σύγκριση π.χ. τοῦ Προοιμίου εἰς τὸ Νέον Μαρτυρο-
λόγιον καὶ τοῦ Ὑπομνήματος περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ
τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος θὰ μπορούσε νὰ μᾶς φωτίσει δεόντως
πάνω στὴν πραγματικὴ φύση τῶν δύο περὶ ὑποδοῦλου Ἑλληνισμοῦ
ἀντιλήψεων.

Δὲν θὰ ἤθελα νὰ ὑπεισέλθω σὲ στεῖρες καὶ ἄγονες συζητήσεις

καὶ συγκρίσεις τοῦ τύπου: Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἄνδρες εἶχε ἐκδώσει τὰ περισσότερα καὶ ὠφελιμότερα γιὰ τὴν ἐποχὴ του συγγράμματα; Ποιὸς εἶχε συλλάβει βαθύτερα τὴ ροὴ τῶν πραγμάτων καὶ τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων; Ποιανοῦ τὸ ἔργο ἔδωσε τὴν πρὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπάντηση στὶς ἀνάγκες αὐτὲς καὶ εἶχε τὴ μεγαλύτερη ἀπήχηση; Τὸ πρόβλημα τίθεται σὲ διαφορετικὴ βάση.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς γνώριζε τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ καλύτερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε Ἕλληνα λόγιο, τὸν εἶχε ζήσει ἀπὸ πολὺ κοντὰ, τὸν εἶχε μελετήσει καὶ ἐμβαθύνει, τὸν εἶχε υἰοθετήσει σ' ὅλες του σχεδὸν τὶς ἐκφάνσεις. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἄμεση ἐμπειρία του τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἡ συναναστροφή του μὲ τοὺς γάλλους σοφοὺς τὸν εἶχαν ἀναδείξει σὲ ἐνθουσιώδη θιασώτη τῶν γαλλικῶν Φώτων καὶ τῶν ιδεῶν τῶν γάλλων ἐπαναστατῶν. Φῶτα καὶ ιδέες μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε συνδέσει τὴν ἀπελευθέρωση, τὴν ἀνάκαμψη καὶ τὴν εὐημερία τῶν Ἑλλήνων, ἀγαθὰ γιὰ τὰ ὁποῖα ἐργάστηκε καὶ ἀγωνίστηκε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ.

Ὁ ὄσιος Νικόδημος εἶχε διαμορφώσει τὴν προσωπικότητά του καὶ τὸ ἰδεολογικὸ του «πιστεύω» μέσα στὴν κοινωνία τῆς ζωῆς καὶ ἀγωνιζομένης Ἐκκλησίας. Βαθὺς γνώστης τῆς σοφίας τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ πλοῦτου τῆς ἐν Χριστῷ πνευματικῆς ζωῆς, τῆς λαμπρότητας τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος, ἐργάστηκε καὶ ἀγωνίστηκε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ γιὰ τὸν ἀνακαινισμὸ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ πληρώματος.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἀντιπροσωπεύει τὸ γενικότερο ἀναγεννητικὸ κίνημα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ· ὁ ὄσιος Νικόδημος τὸ θρησκευτικὸ ἀναγεννητικὸ κίνημα. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οὔτε ὁ ἓνας οὔτε ὁ ἄλλος δὲν ἐργάστηκαν ποτὲ ὡς διδάσκαλοι στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Ὡστόσο καὶ οἱ δύο ἄνδρες ὑπῆρξαν αὐτοὶ ποὺ προσέφεραν τὶς πρὸ μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τους καὶ τῶν κατοπινῶν γενεῶν, ὁ καθένας στὸν πνευματικὸ χῶρο ποὺ τάχθηκε ἢ ποὺ ἐπέλεξε νὰ ἐργαστεῖ. Ἡ προσφορὰ καὶ τῶν δύο ὑπῆρξε ἀνεκτίμητη καὶ σὰν τέτοια πρέπει νὰ τὴ βλέπουμε, σ' ὁποῖα ἰδεολογικὴ παράταξη κι ἂν ἀνήκουμε. Ἡ προσφορὰ τοῦ Κοραῆ ἀναγνωρίστηκε, μελετήθηκε, θαυμάστηκε. Ὁ ὄσιος Νικόδημος ταξινομήθηκε στὴν ὁμάδα τῶν συντηρητικῶν θεολόγων, ἐχθρῶν τοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος καὶ περιφρονήθηκε. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση πρέπει νὰ προβληματίσει πολὺ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦν-

ται με την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τις ρίζες της νεοελληνικής ταυτότητας.

(*) Περιοδ. «**Σύναξη**», ἀριθ. 97/Ίανουάριος-Μάρτιος 2006, σελ. 72-83. Ἐπιμέλ. ἡμετ. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀρθροῦ χαρακτηρίζει τὸν Ὅσιο Νικόδημο ὡς *Ἱερομόναχο*, ἐνῶ ὡς γνωστὸν ἦταν ἀπλοῦς Μοναχός. Δὲν διωρθώσαμε τὴν προφανῆ ἀβλεψία.

1. Β. Κνὸς, *L' histoire néo-grecque*, Stockholm, σ. 522.
2. Βλ. π.χ. τὴς *Ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* τῶν Ἡ. Π. Βουτιερίδη, Γ. Κορδάτου, Κ. Θ. Δημαῤ, Λ. Πολίτη καὶ Μ. Vittì. Ἐπίσης ἡ *Βασικὴ Βιβλιοθήκη* (ἐκδ. Ἰ. Ν. Ζαχαροπούλου) καὶ *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας* (ἐκδ. Σοκόλη) δὲν κά- νουν καμιά μνεῖα γιὰ τὸν Νικόδημο. Ἡ *Λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων* (ἐκδ. Χ. Πάτση), τόμ. 10, σσ. 489-490 τοῦ ἀφιερώνει ἓνα μικρὸ καὶ ἀσήμαντο ἀρθρο καὶ ὁ Γεώργιος Βαλέτας, *Ἀνθολογία τῆς δημοτικῆς πεζογραφίας*, Ἀθήνα 1947, σσ. 291-292 καὶ 342-344, ἐπιλέγει δύο ἀποσπάσματα ὡς δείγματα χρήσης τῆς δημοτικῆς γλώσ- σας τῆς ἐποχῆς.
3. Γιὰ μιὰ σύντομη ἀλλὰ καλὰ τεκμηριωμένη μελέτη βλ. Γ. Μεταλληνός, *Κοραϊκὰ I καὶ Κοραϊκὰ II*, στὸ *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, Ἀθήνα 1994, σσ. 139-190.
4. Γιὰ τὸν ὄσιο Νικόδημο, τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ καὶ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὴν ἀναφέρω ἐδῶ.
5. Ἀδαμαντίου Κοραῖ, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς*, τόμ. Α', Β' καὶ Γ', Ἀθήνα 1986, 1988 καὶ 1990. Οἱ *Στοχασμοὶ* ἰδιαίτερα στὸν τόμ. Α'. Ὁ τόμ. Β' περιέχει τὸν *Παπατρέχα*, ὅπου ὁ Κοραῖς ἐκθέτει κατὰ τρόπο ἐκλαϊκευμένο τὴς ιδέες του περὶ παιδείας καὶ θρησκείας, ἐνῶ στὸν τόμο Γ' ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας παρουσιάζουν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς *Διαλόγους* του.
6. Βλ. παραπομπὲς στὴ συνέχεια.
7. Γιὰ τὸν ἱστορισμὸ βλ. Κ. Θ. Δημαῤ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 55-63 καὶ 283-299. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1996, σσ. 484-486.
8. Ὁ Κοραῖς ἐπανερχεται πολὺ συχνὰ στὸ θέμα αὐτὸ καθὼς καὶ στὸ γενικότερο θέμα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ φιλοσοφίας. Βλ. π.χ. Α', 178-193, 317-326, 553-558. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, ἡ θρησκεία, τέτοια ποὺ θὰ τὴν ἤθελε ὁ Κοραῖς, μοιάζει περισσότερο μετὰ τὸν Προτεσταντισμὸ ἢ τὴν ἀπλὴ λατρεία τοῦ ἀνωτέρου ὄντος τῶν Διαφωτιστῶν παρὰ μετὰ τὴν Ὁρθοδοξία.
9. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ ποὺ τὴ δανείστηκε ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ὁ Κοραῖς τὴν χρησιμοποιεῖ πολλὰ φορὲς γιὰ νὰ ἀντιτάξει τὸ παλιὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα (μέθοδο καὶ περιεχόμενο) μετὰ τὸ νεωτερικὸ.
10. Τὸ περιεχόμενο τῶν *Στοχασμῶν* ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἐκθέσει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόγραμμα.
11. Βλ. ἐνδεικτικὰ Α', 191, 313-314, 361-368, 387-391, 553-563, Β', 362-378 καὶ Α', 544-547 (πρὸς τοὺς εὐρωπαϊοὺς σοφοὺς).
12. Βλ. π.χ. Α', 317-326 τὰ ὅσα γράφει μετὰ ἀφορμὴ τὴν *Ἀντιφώνησιν* Ἀθανασίου τοῦ Παρίου.
13. Α', 181, 185-186 καὶ κυρίως 548-572.

14. Βλ. τὴν *Προκήρυξιν* (Α', 57-64) ποὺ προτάσσει στὴν ἔκδοση τῶν ἐλλήνων συγγραφέων, στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη* του.
15. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 293.
16. *Ibidem*, σ. 295.
17. *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον ἤτοι περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων...*, ἐκδ. Σωτηρίου Σχοινᾶ, Βόλος 1958, 20.
18. Ὅτι τὶς συναντήσουμε καὶ στὰ λίγα ἀποσπάσματα ποὺ παραθέτουμε στὴ συνέχεια.
19. *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς, τῆς μιᾶς, ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἣτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι Κανόνες...*, ἐκδ. Ἀσπὴρ, σσ. ια' -κδ'.
20. *Ibidem*, σ. ια', ὑποσ. 1: «Ἐντεῦθεν δείκνυται πόσον εἶναι ψυχρὸς, πόσον μάταιος, καὶ πόσον ἄλογος ὁ λόγος τινῶν, ἡγουν, ὅτι οἱ θεῖοι Κανόνες δὲν πρέπει νὰ ἐξηγοῦνται εἰς τὸ ἀπλοῦν. Τί λέγεις, ἄνθρωπε, ὅποιος καὶ ἂν ᾦσαι ὁ ταῦτα λέγων; Καὶ εἶναι δίκαιον, οἱ θεῖοι καὶ ἱεροὶ Κανόνες νὰ ᾦναι μεταφρασμένοι μὲν εἰς τὰ ἀραβικά, εἰς τὰ συριακά, εἰς τὰ αἰθιοπικά, καὶ νὰ ᾦναι ἐξηγημένοι εἰς τὰ λατινικά, ἰταλικά, σλαβωνικά, ἀγγλικά, καὶ σχεδόν, κάθε γένος τῶν καλουμένων χριστιανῶν, εἶναι δίκαιον νὰ ἔχη τοὺς ἱεροὺς Κανόνες τούτους μεταφρασμένους εἰς τὴν γλῶσσάν του, μόνον δὲν τὸ γένος τῶν ὀρθοδόξων Ἀνατολικῶν Γραικῶν, μέσα εἰς τοῦ ὁποίου τὰ σύνορα, καὶ αἱ σύνοδοι συνεκροτήθησαν, καὶ οἱ πατέρες τῶν Κανόνων ἐξήνησαν, καὶ οἱ ἐξηγηταὶ τούτων ἐβλάστησαν, εἶναι δίκαιον, λέγω, μόνον τοῦτο τὸ γένος νὰ στερηῆται καὶ νὰ μὴ ἔχη τοὺς θεῖους Κανόνας μεταφρασμένους εἰς τὴν ἰδίαν γλῶσσάν του; Καὶ ἂν τὸ ἐδικόν μας γένος εἶχε πρότερον τοὺς Κανόνας τούτους ἐλληνικούς, διατὶ ἤξευρε τὰ ἐλληνικά, πῶς δὲν πρέπει τὸ αὐτὸ νὰ ἔχη καὶ τώρα τοὺς Κανόνας ἀπλοῦς, διατὶ πλὴν τινῶν μόνον ἤξεύρει τὰ ἀπλά; Εὐφῆμει, ὦ ἄνθρωπε».
21. *Γυμνάσματα πνευματικά...*, ἐκδ. Σωτηρίου Σχοινᾶ, Βόλος 1961, σσ. 6-10.
22. *Εὐεργετινὸς, ἣτοι συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ρημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων πατέρων...*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος Κρονίτζης Ἀτικτῆς, Ἀθήνα 1957, σσ. 13-16.
23. Βλ. *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον...*, σ. 21: «...τῶν νηπτικῶν καλουμένων θεοφόρων πατέρων, τῶν ἐμῶν φιλοσόφων...».
24. Σημειωτέον ὅτι ὁ ὄσιος Νικόδημος δὲν ἀπορρίπτει τοὺς φιλοσόφους, ὅπως θὰ τὸ κάνει π.χ. ὁ Ἀθανάσιος Πάριος στὴν *Ἀντιφώνησίν* του, ἀλλὰ τὴν ἠθικὴ τους φιλοσοφία συγκρινόμενη μὲ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας.
25. Βλ. παραπομπὲς παραπάνω, ἰδιαίτερα Α', 548-572.
26. Bartholy J. L. S., *Bruchstücke für naeheren Kenntniss des heutigen Griechenlands*, Berlin 1805, γαλλικὴ μετάφραση, Παρίσι 1807, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ γνώρισε ἀσφαλῶς ὁ Κοραῆς τὸ ἔργο τοῦ Bartholy.
27. Συγγραφέας τῆς *Ἀντιφώνησης* (Τριέστη 1802) ἦταν βέβαια ὁ Ἀθανάσιος Πάριος. Ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς στὴν περίπτωσή αὐτή: Α', 221, 317-324, 336, 363, 384. «*Ἀκόμη βράζει, γράφει τὸ 1808, εἰς τὰς ψυχὰς ὄλων ἡμῶν ἢ ἀγανάκτησις, τὴν ὁποίαν ἐπροξένησαν πρὸ ὀλίγου εἰς αὐτὰς αἱ τόσον ἀναίσχυντοι κατὰ τοῦ γένους λοιδορίαι καὶ δὲν εἶναι ὅστις δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκδικήσῃ ἀπ' αὐτὰς τὴν πατρίδα του*» (Α', 317).
28. Στὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* τοῦ Παρίου (1798) ὁ Κοραῆς ἀπάντησε τὸν ἴδιο χρόνο

μὲ τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ φυλλάδια δὲν ἔφεραν τὸ ὄνομα τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα τους.

29. *Mémoire sur l' état actuel de la civilisation dans la Grèce...*, Paris 1803, π. 43.
30. *Νέον Μαρτυρολόγιον ἢ τοὶ μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους μαρτυρησάντων...*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήνα 1961.
31. Σελ. 14. Ἄλλωστε, στὸ τέλος τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* (σσ. 286-295), δημοσιεύει καὶ τὸν *Βίον καὶ πολιτείαν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀκακίου τοῦ νέου*.